

NOTEN

1) In mijn dissertatie *Pion of Pionier, Rotterdam - gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw* (Rotterdam 1990) gaf ik een zeer beknopte geschiedenis van het ontstaan van vijf Rotterdamse gemeentebedrijven. De geschiedenis van het gas- en elektriciteitsbedrijf werd in 1993 omstandiger verantwoord in *Licht op het GEB, Geschiedenis van het Gemeente-Energiebedrijf Rotterdam*. De start van het waterleidingbedrijf en de Gemeentereiniging komen in dit *Rotterdams Jaarboekje* uitgebreid aan de orde. Zie ook 'Alles stroomt - stadswater op de voet gevolgd', in: Jan van den Noort (red.), *Onvoltooid verleden tijd geschiedenis en milieu* (Rotterdam 1992), tevens in *ESHJ* 56(1993) 45-59.

2) Met de term binnenstad werd aanvankelijk vrijwel uitsluitend het binnendijkse gedeelte in de stadsdriehoek bedoeld. Ik sluit hierbij aan en noem het stedelijk gebied buiten de stadsdriehoek achter de dijken polderstad. Het buitendijkse gedeelte binnen de stadsdriehoek heet Waterstad.

3) Rapport van de raadscommissie belast met het onderzoek naar de plannen 'streckende tot verbetering der wateren in de binnenstad en de daartoe behorende polders', 28-3-1854, in: *Handelingen* 6-4-1854, 33-34, aldaar 33.

4) *Handelingen* 23-6-1859, 55.

5) Rose was achtereenvolgens stadsarchitect (1839-1855), ingenieur der gemeentewerken (1855-1858) en ingenieur en adviseur der gemeentewerken (1858-1877). Voor de geschiedenis van het Waterproject: H.A. van IJsselsteyn, *Historisch overzicht van de plannen tot verbetering van de waterverversing en rioleering van de polder- en binnenstad en van de daarmede in verband staande plannen tot uitbreiding der gemeente aan den Rechter Maasoever, in de laatste 50 jaren*, Bijlage van rapport DirGW 28-6-1887, *Verzamelingen gedrukte stukken* 1888:15; C.A.A. de Graaf kopieerde Van IJsselsteyns tekst zonder bronvermelding: 'Rose's waterproject', *Rotterdams Jaarboekje* 1954, 177-208; L.J.C.J. van Ravesteyn, *Rotterdam in de 19de eeuw, de ontwikkeling der stad* (Rotterdam 1924; reprint Schiedam 1974) 20-25 en 95-103; J. Nieuwenhuis, *Mensen maken een stad (1855-1955); uit de geschiedenis van de dienst van Gemeentewerken te Rotterdam* (zp [Rotterdam] zij [1955]) 29-36; J. van Dalen e.a. (red.), *Oud Werk, Overzicht van industrieel erfgoed in Rotterdam* (Rotterdam 1983) 85-91; F. Altenburg, 'De planningsgeschiedenis van het Rotterdamse "Waterproject"', *Rotterdams Jaarboekje* 1991, 279-309; H. Moscoviter (red.), *Op de groei gemaakt, geriefelijkheden voor een welingerichte stad* (Rotterdam 1996) passim.

6) W.N. Rose, *Memorie van toelichting voor het Waterproject, om de binnenstad en de bewoonde gedeelten van de polders Cool, Rubroek, Oost- en West-Blommersdijk, van de stad Rotterdam, van Maaswater te voorzien*, 1-2-1854, Gemeentewerken, Kluis, map Waterproject. Door de centrale ligging van Binnenrotte en Delftsevaart waren Rose en Scholten gedwongen voor het